

Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3360-6311>

Електронна пошта: Vogen.ict@ukr.net

Василь ОСЬОДЛО

доктор психологічних наук, професор

Національний університет оборони України
(Київ, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2893-4721>

Електронна пошта: v.osyodlo@gmail.com

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТЬБИ

На основі аналізу історичних джерел та наукових доробків у статті розглянуто теорію і практику підготовки до «малої війни», її стан та результати у першій половині ХХ століття, воєнне мистецтво партизанської боротьби. Автори акцентують увагу на організаційних складових під час розгортання роботи по формуванню і навчання партизанських сил, забезпеченню їх зброєю, матеріально-технічними та іншими засобами, а також на допущених при цьому промахах і помилках, їх причинах та наслідках. Висвітлено кроки по активізації руху Опору, види, форми та способи бойових і диверсійно-розвідувальних дій партизанських формувань, їх оперативно-стратегічне використання, роль і місце партизанів у подіях Другої світової війни.

Ключові слова: рух Опору, партизани, види, форми, способи партизанської боротьби, тактика, стратегія, оперативно-стратегічне використання партизанських сил.

Продовження. Початок у попередньому номері.

Виклад основного матеріалу. На десятий день війни – 1 липня 1941 р., начальник генштабу сухопутних сил вермахту генерал-полковник Франц Гальдер занотував у щоденнику: «Серйозної уваги заслуговує питання убезпечення тилового району... Одних лише охоронних дивізій далеко недостатньо для упокорення усієї зайнятої території» (Гальдер, Ф. 1971, с. 71). Інший генерал-полковник (генерал-інспектор бронетанкових військ), Гейнц Гудеріан згадував: «Розтягнутий, з важкодоступними лісами і болотами тиллий район, полегшив росіянам формування й широке використання банд, так званих партизанів. Їхні дії включали напади на окремих солдатів, проведення диверсій на важливих об'єктах» (Гудеріан, Г. 1957, с. 169–170).

Загроза оперативним тиллим районам армійських угруповань «Центр», «Південь» і «Північ» виглядала реальною, однак, поки вона надходила не від партизанів, а від частин і підрозділів Червоної армії, що потрапили в оточення. «Мала війна», проігнорована у передвоєнний період, для демонстрації своєї сили і значущості потребувала не лише часу, а й величезних зусиль усіх складових радянського державно-політичного ладу й воєнного механізму. Поки ж ситуація була далекою від бажаної. «Ми, – зазначав один із керівників радянських спецслужб Павло Судоплатов, – фактично не підготували ані сил, ані засобів для розгортання диверсійних підрозділів і партизанської боротьби» (Судоплатов, П.А. 2001, с. 217).

Розмаху й результативності на окупованій території партизанський рух набув лише згодом, і далеко не скрізь, переважно у центральних і східних областях Білорусі, на півночі України, у західних регіонах російської федерації. Помітно слабшим він виявився у країнах Балтії, Молдові, західних районах України й Білорусі. Визначальними факторами у першому випадку послугувала соціально-політична активність населення, місцеві організаційні та економічні можливості, зусилля політичних, державних та військових органів. Важливими стали і природні умови, чисельність місцевого населення, ступінь його готовності до партизанської та підпільної боротьби. Причинами у другому – відсутність у переважаючої частини населення політичної й ідеологічної мотивації до участі у радянському русі Опору, вплив на його погляди і переконання націоналістичних організацій, пропаганда «п'ятої колони» про непереможність німецької армії. Не забарилися і кроки окупаційної влади по зміцненню «нового порядку», оперативного вжиття заходів із жорстокого придушення непокірних.

Понад тиждень на тисячокілометровому фронті точилися запеклі бої, противник просувався вглиб країни на сотні кілометрів, і лише 29 червня вийшла директива РНК СРСР і ЦК ВКП (б) «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей». Поряд із іншими кроками, для диверсійно-підривних дій у тилу ворога проголошувалося створення партизанських формувань. 3 липня у промові по радіо увагу на цьому акцентував і Й. Сталін. «Партизанські дії у тилу сильного, спеціально підготовленого до контрпартизанської боротьби противника, – зазначав І. Старінов, – вимагали всебічної підготовки партизанських сил і оптимального планування їх діяльності. Нічого подібного Сталінін у його промовах не передбачалось... Розпочалося лише швидкоплинне формування та перекидання без необхідної підготовки за лінію фронту партизанських загонів і диверсійних груп. Водночас, перед ними не поставили навіть основного завдання: відрізати ворожі війська від джерел їх постачання» (Старинов, І.Г. 1999, с. 123).

18 липня оприлюднили ще один документ – постанову ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби у тилу німецьких військ». Адресувалася вона республіканським, обласним та районним партійним комітетам, органам НКВС і НКДБ. Усі вони зобов'язувалися очолити народний спротив. Передвоєнна підготовка до «стратегії непрямих дій» у документі не згадувалася. Лише зазначалося: фундаментом

партизанських формувань мають стати учасники громадянської війни, бійці винищувальних батальйонів і загонів народного ополчення, співробітники спецслужб та органів внутрішніх справ. Наголошувалося: «Боротьба у ворожому тилу має надати широкую і героїчну допомогу Червоній армії, яка б'ється з німецьким фашизмом на фронті» (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 28–29).

Забезпечення партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп командними і політичними кадрами, зброєю, засобами зв'язку, продовольством, визначення місць їх дислокування та районів дій покладалося на різні відомства – партійні комітети, радянські органи, спецслужби, фронтові й армійські військові ради. Суперництво, намагання встановити контроль над партизанським рухом, з одного боку, призвело до непорозумінь та конфліктів, з іншого – послугувало однією з причин його слабкості у період розгортання. Додавши до цього надскладну фронтову ситуацію, відсутність бойового досвіду у тих, кому випало налагоджувати незвичну для них справу, нестачу зброї, спорядження, засобів зв'язку, стає зрозуміло – на поспіхом сформовані партизанські загоны у тилу ворога очікували не кращі часи. Діючи переважно у насиченій армійськими військами, підрозділами СС, жандармерії і таємної польової поліції прифронтовій смузі, партизани масово гинули у нерівних боях. Подібна доля спіткала багато формувань, зокрема, полки НКВС України під командуванням О. Чехова, В. Щедрина і М. Погребняка. У ході бойових операцій і каральних акцій противника вони припинили діяльність уже у вересні–жовтні 1941 року (Чайковский, А.С. 1990, с. 67).

У цей же час частина сформованих партизанських загонів і груп із різних причин не змігла навіть перетнути лінію фронту. Одні – через надскладну оперативну обстановку, інші – через відсутність армійських резервів військове командування поповнювало ними частини діючої армії. Ще одні, перебуваючи у ворожому тилу, зіткнувшись із труднощами партизанських буднів, саморозпустилися, або ж, не володіючи тактикою боротьби «із-за рогу», витративши боєприпаси і продовольство, повертались назад. Зважаючи на ці й інші обставини, бойові завдання ще діючим партизанським формуванням ставили лише тактичного рівня – дрібні диверсії на шляхах сполучення противника, напади на його воєнні об'єкти, знищення живої сили і техніки, ведення агентурної розвідки. Практикувалися засідки, нічні наскоки, терористичні акти. Відкритих зіткнень

партизани намагалися уникати, найчастіше вони траплялися у разі їх оточення, інших непередбачуваних подій. Через відсутність належного досвіду страждала військова й агентурна розвідка, особливо контррозвідальна робота.

Організаційно-кадрові проблеми, відсутність природних сховищ у багатьох районах дій партизанських сил ускладнювалися неякісним їх озброєнням та спорядженням, слабкою матеріально-технічною базою. «Сталінський обком КП(б)У, – писав на ім'я Д. С. Коротченка (секретаря компартії України) секретар обкому по кадрах П. Павлов, – із настанням весни (1942 р. – *Авт.*) розгорнув роботу по перекиданню за лінію фронту невеликих загонів і груп. Розпочавши її, ми зіткнулися з труднощами матеріального забезпечення. Практично усі бійці не мають верхнього одягу, нижньої білизни, взуття, головних уборів, військового спорядження. До цього потрібно додати ще й велику потребу у зафронтових сховищах із продовольством»¹.

Не кращими виглядали справи й у сусідів. Зі стенограми (20.08.1942) доповіді зв'язкової ЦК КП(б) Н. А. Сарни про діяльність Дніпропетровського підпільного обкому: «У чому є потреба і яку допомогу обком просить надати партизанам і підпільникам. У першу чергу, грошима, зброєю, толом, бланками чистих паспортів, одягом. Усі обірвані, перевдягнутись немає у що. Варто подумати про можливість друкувати листівки на місці, існує й гостра необхідність у радіостанціях. Радисти є, відсутні шифри та коди. Не вирішено питання і з підризниками»².

На розгортанні та стані партизанського руху, насамперед в Україні, позначилися і невдачі радянських військ у Криму та під Харковом. Як результат, із 1 974 офіційно задекларованих у 1941 р. у республіці партизанських формувань діючими на кінець року вважалися лише 241 (Бабко, Ю.В., Немятій, В.Н., Григорович, Д.Ф. & Жученко, И. Я. 1985, с. 81–82, 85). Схожою була ситуація в Білорусі: з 347 загонів і груп інформація про їх бойову діяльність надійшла від 50 (Филимонов, А.А. (гл. ред.). 1983, с. 20, 28). З часом справи лише погіршилися. За даними (червень 1942 р.) щойно сформованого Українського штабу парти-

занського руху (далі – УШПР), на зв'язку з ним перебували три з'єднання (17 загонів) та 14 окремо діючих формувань загальною чисельністю трохи більше 4 тис. бійців. Доля інших загонів і груп залишалася невідомою (Бажан, О. В., Кентій, А. В., Лозицький, В. С. & Ткач, О.С. (авт.-упоряд.). 2001, с. 11).

Проблема організації боротьби за лінією фронту вимагала радикальних заходів, насамперед централізації її керівництва. Партизанським рухом продовжували опікуватися ЦК ВКП(б), республіканські й територіальні партійні комітети, Наркомат оборони, штаби фронтів і армій, Глав ПУ РСЧА, НКВС, їх спеціальні органи. Однак жодне із відомств не мало необхідної кількості підготовлених партизанських кадрів, зброї, матеріально-технічних засобів. Не мали вони й досвіду ведення партизанських дій. Претендуючи на провідну роль, усі діяли одноосібно, нерідко ігноруючи інтереси один одного, справу в цілому. «Партизанськими формуваннями, – зазначалося зокрема у доповідній (березень 1942 р.) НКВС України на адресу військової ради Південно-Західного напрямку, – опікуються Наркомат внутрішніх справ УРСР, політвідділи, розвідувальні й особливі відділи армій, оперативні групи ЦК компартії України. На лінії фронту скупчилося безліч різних представників від усіх цих організацій, які, заважаючи один одному, діють у різнобій» (Боярский, В.И. 2001, с. 70). «Щоб перетворити “малу війну” на могутню силу, – писав, у свою чергу, один із партизанських командирів, – необхідно: організувати діяльність партизанських загонів у тісній взаємодії із населенням; формувати їх таким чином, щоб у них були працівники, які знають людей і місцеві умови; у тилу важливо створити центр, що здійснював би загальне партизанське керівництво» (Попов, А.Ю. 2003, с. 50). Потребу в останньому відчули і у «верхах». 24 травня 1942 р. У листі до Й. Сталіна заступник наркома оборони генерал-полковник Н. Н. Воронов підкреслював: майже річний досвід війни засвідчив неналежний рівень керівництва партизанської боротьбою у ворожому тилу. Поруч зі створенням, з підпорядкуванням Ставці ВГК відповідного центру, пропонував забезпечити партизанські формування радіозв'язком, удосконалити їхню тактику, відмовитися від дій великих загонів, передавши естафету «небагаточисельним, дрібним групам і загонам без слабких місць» (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 57).

¹ Державний архів Донецької області. Ф. 5000. Матеріали партизанського руху. Оп. 1. Спр. 20. Листування з ЦК КП(б)У. Арк. 182–183.

² Державний архів Луганської області. Ф. 19. Партизанська і підпільна боротьба у роки війни. Оп. 8. Спр. 11. Доповідні зв'язкових. Арк. 26.

Намагання вирішити організаційно-кадрову і матеріально-технічну проблему за участю республіканських і територіальних партійних комітетів, органів внутрішніх справ, інших відомств очікуваних результатів не принесло. Певний успіх проявився з появою (січень 1942 р.) у структурі союзного Наркомату внутрішніх справ 4-го управління, перед цим аналогічних підрозділів у НКВС України і Білорусі (Попов, А.Ю. 2003, с. 59). Однак через відсутність відповідних можливостей вони, насамперед республіканські управління, лише заявляли про майбутні перспективи. Прикладом є факт передачі УШПР (червень 1942 р.) 4-м республіканським управлінням НКВС підконтрольних йому партизанських формувань. Стосовно озброєння, то воно спромоглося лише на 13 трофейних кулеметів, два автомати, 52 гвинтівки, дві тисячі гранат, незначну кількість набоїв (Чайковський, А.С. 1994, с. 96). Результативніше діяла Особлива група (з часом 2-й, згодом згадуване 4-е управління) на чолі з П. Судоплатовим. За їх участю за роки війни лінію фронту перетнули понад дві тисячі диверсійно-розвідувальних груп і загонів, загальною чисельністю 15 тис. осіб. Достатньо ефективно проявило себе і спеціальне військове формування – Окрема мотострілецька бригада особливого призначення (Попов, А.Ю. 2003, с. 149–150, 153). Однак для розгортання «малої війни» цього виявилось замало.

Першу спробу на шляху централізації керівництва партизанською боротьбою здійснили у грудні 1941 року. Під час зустрічі Й. Сталіна і першого секретаря ЦК КП (б) Білорусі П. Пономаренка дійшли думки про створення при Ставці ВГК Центрального штабу партизанського руху (далі – ЦШПР). Ейфорія від розгрому під Москвою групи армій «Центр» підштовхнула відмовитись від озвученої ідеї. Негативну роль відіграв і союзний нарком внутрішніх справ Л. Берія. У поданій ним Й. Сталіну доповідній зазначалося: «Стихійні розрізнені партизанські виступи не можуть бути охоплені єдиним керівництвом, до того ж вони його не потребують». Підкреслював: «Оперативний результат партизанським диверсіям можуть надати лише кваліфіковані диверсанти, а їм спеціальний штаб не потрібен» (Пономаренко, П.К. 1982, с. 80). Весняні невдачі на фронтах повернули до «забутого». 30 травня 1942 р. Державний комітет оборони ухвалив: з метою об'єднання керівництва партизанським рухом у тилу ворога, його подальшого розвитку утворити ЦШПР. Започаткували діяльність й республіканських, кра-

йових, обласних та фронтових штабів, зокрема УШПР і Білоруського БШПР. Відсутність чітко визначеної структури партизанських управлінських органів, їх підлеглості спонукало до появи різних міркувань та протиріч. Це, у свою чергу, аж ніяк не сприяло посиленню збройного протистояння окупантам. Зокрема, Брянський, Західний, Калінінський, Ленінградський, Карело-Фінський штаби підпорядковувалися ЦШПР, в оперативному відношенні – фронтовим військовим радам, УШПР – Військовій Раді південно-західного напрямку. При арміях формувалися їх оперативні групи*. Із ліквідацією ЦШПД (червень 1942 р.), УШПД став міжфронтовим штабом при військових радах Південно-Західного і Південного фронтів, переважно із завданням організації і керівництва партизанськими загонами й групами у ближньому оперативному тилу ворога, що суперечило природі «малої війни». Загальновійськова тактика дій партизанів в умовах скупчення військ противника несла для них смертельну загрозу.

Після чергового розформування ЦШПР (березень 1943 р.) УШПР підпорядкували Ставці ВГК і ЦК КП (б) У. Крім того, упродовж «чорного літа» 1942 р. він сім разів змінював місце дислокації – Уфа, Саратов, Москва тощо. Лише восени наступного року прибув до Харкова, у грудні – до Києва (Бажан, О. В., Кентій, А. В., Лозицький, В. С. & Ткач, О.С. (авт.-упоряд.). 2001, с. 41). Здійснювати за таких умов належне керівництво партизанським рухом в Україні було надзвичайно складно. У дещо кращих умовах, завдяки начальнику Центрального штабу П. К. Пономаренку, перебував БШПР. Непередбачувані події відбувалися і навколо ЦШПР. Менше ніж через рік після створення, він вчергове (після червня 1942 р.) припинив роботу, щоб через три місяці її поновити**.

* Упродовж війни структура керівництва партизанським рухом не раз змінювалась. В її основі було намагання наблизити її до адміністративного поділу окупованої території у межах кордонів областей і республік. Зокрема, діяли ще Південний, Краснодарський, Воронежський, Естонський, Латвійський, Литовський, Молдавський, Кримський тощо партизанські штаби.

** Поруч із розвідкою проти «бандитів», німецькі спецслужби намагались (і не безуспішно) одержати дані про організацію партизанської боротьби, зокрема її керівні центри. Цим опікувалося широке їх коло, серед них 12-й відділ («Іноземні армії Сходу») генштабу ОКХ. У травні 1943 р. відділ започаткував

«Послідовність» подібних кроків мала відповідні наслідки. «У листопаді 1942 року, – зазначав І. Старінов (на той час помічник начальника ЦШПР із диверсій), – ліквідували посаду головнокомандувача партизанським рухом, начебто через велику централізацію, а також тому, що ним краще керувати ніж командувати... 7 березня 1943 року ЦШПР припинив існування. У цей же час у тилу противника діяли гвардійські мінери, партизанські формування керовані периферійними штабами партизанського руху, органами розвідки Червоної Армії, НКВС. Це інколи призводило до того, що одні з них вербували розвідників, інші їх знищували... Діяльність ЦШПР остаточно закінчилася 14 січня 1944 року, коли партизанська війна перебувала у самому розпалі» (Комаров, И. И. (сост.). 2004, с. 61).

Водночас, централізація керівництва партизанським рухом поклала початок посиленню роботи з організації партизанських сил, підготовки для них командних і спеціальних кадрів, встановлення з діючими формуваннями радіозв'язку, налагодження їх бойового та матеріально-технічного забезпечення, медичного обслуговування. Важливим вбачалось і впровадження у їх бойову і диверсійно-розвідуваль-

видання інформаційного збірника «Відомості про партизанську війну», що проіснував до січня 1945 року. Кожен номер включав кілька розділів: «Партизанський рух у Радянському Союзі і його місце у завданнях Червоної армії»; «Підготовка партизанських сил у радянському тилу»; «Нагороди для бійців партизанських загонів»; «Озброєння і забезпечення партизанів»; «Партизанські школи і курси»; «Взаємодія партизанів із радянськими спецслужбами»; «Командний партизанський склад» тощо. Так, у № 2 від 6 червня 1943 р. (включав 17 розділів) подавалися структура і завдання партизанських штабів, їх підлеглисть, кадровий склад тощо. Серед них – УШПР, зокрема функції і завдання його розвідувального відділу і відділу кадрів. Вказувався і список 28 партизанських шкіл, місця їх дислокації. Чисельність слухачів, термін і програми навчання, перелік отриманих бойових спеціальностей (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Ф. КМФ. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування Вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях. Оп. 2 Спр. 92. Бойові донесення. Арк. 249; 273–274; 294–295; Спр. 617, Арк. 100).

ну практику накопиченого досвіду боротьби із використанням «стратегії непрямих дій». Розпочався і пошук найбільш оптимальних організаційних форм. Вважалося, що основною структурною партизанською одиницею має стати загін у 100–200 осіб особового складу*.

Вжиті заходи передбачали: спонукання до зростання тактичної майстерності партизанів, удосконалення їх воєнного мистецтва; набуття партизанської боротьби оперативно-тактичного значення. Однак багато у чому через суб'єктивні причини ситуація тривалий час залишилася нестабільною. «Протиріччя з Пономаренком, – згадував І. Старінов, – розпочалися з першого дня. Я запропонував призупинити перекидання партизанських формувань у ворожий тил без їх належного навчання та забезпечення диверсійними засобами боротьби. Він же наказав обмежити їх підготовку 7–10 днями і не захоплюватися, за його словами, навчанням «класиків-диверсантів». Відхилив і пропозиції щодо планування бойових дій шляхом використання «ударів із-за рогу» (зокрема, диверсій на залізничних шляхах сполучення. – *Авт.*). Заперечував начальник ЦШПР і можливість появи великих партизанських формувань. Наголошував: проєктом Польового статуту РСЧА на 1943 рік (розділ «Партизанські дії». – *Авт.*) основною їх бойовою одиницею передбачено окремих, самостійно діючих загін» (Комаров, И. И. (сост.). 2004, с. 61–62).

Невирішеним залишалось і питання забезпечення зброєю. Партизанські трофеї виявилися незначними. Їх захоплення, зазвичай, пов'язувалося з великими втратами озброєння і боєприпасів, нерідко більшими, ніж самі трофеї. Поповнювати бойові арсенали за рахунок місць колишніх битв вермахту і Червоної армії вдавалося лише до середини 1942 року. Командування партизанських формувань неодноразово зверталося з проханням надати відповідну допомогу, однак, підтримки не знаходило. У директиві ЦШПД (від 18 серпня 1942 р.) зазначалося: «Останнім часом від штабів надходять численні заявки на озброєння, боєприпаси, продовольство, спорядження для партизанських загонів... Спроби забезпечити їх усім необхідним – хибний шлях» (Чайковський, А.С. 1994, с. 119). Усе необхідне для боротьби

* Зі зростанням чисельності партизанських сил ускладнювалося й керівництво ними. Одним зі шляхів вирішення проблеми вбачалося створення з окремих загонів і груп великих формувань. Ними ставали полки, бригади, з'єднання, навіть дивізії.

пропонувалося добувати власним коштом. Домінувала думка Й. Сталіна – якщо у партизанів відсутня зброя і боєприпаси, то їх вони мають добути у бою (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 66). «Для того щоб зробити партизанський рух ефективним, – писав англійський історик А. Верт, – Москва мала задіяти значні матеріальні засоби та провести велику організаційну роботу. Хоча у 1942 році до нього... почали ставитись дещо серйозніше ніж раніше, не доводиться сумніватись, що у партійного керівництва і військового командування потреби партизанів, як і раніше, знаходились далеко не на першому місці» (Верт, А. 1967, с. 514).

У вересні 1942 р. у Москві за участю Й. Сталіна, К. Ворошилова, П. Пономаренка, інших державних посадовців, командного складу партизанських формувань України, Білорусі і російської федерації відбулася нарада. Її результатом став наказ НКО СРСР «Про завдання партизанського руху». Вимагалось нанести масових ударів по ворожих комунікаціях і лініях зв'язку; позбавити противника можливості здійснювати маневр силами і засобами; обмежити його намагання у використанні на окупованій території робочої сили, промислових підприємств і сільськогосподарської продукції, транспортуванні у рейх оstarбайтерів та награбованого. Увага акцентувалася на організації розвідки у тилу ворога в інтересах радянських військ, розгортанні і посиленні організаційно-політичної роботи серед зафронтового населення, покращенні діяльності підпільних організацій, зміцненні партизанського руху. «Наказ Наркома оборони, – зазначав професор А. С. Князьков, – став програмою бойових дій партизанських формувань на тривалий час, допоміг визначити їх конкретні завдання у період переходу Червоної армії від стратегічної оборони до стратегічного наступу для завоювання корінного перелому у війні» (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 66–67).

Залишалось лише доставити партизанам озброєння, боєприпаси, мінно-підривної техніку, радіостанції, надати інші матеріально-технічні можливості, посилити їх формування командними та спеціальними кадрами – мінерами, радистами, фахівцями розвідки й контррозвідки тощо.

Восени 1942 р. вийшла спеціальна постанова Державного комітету оборони. Забезпечення партизанів засобами боротьби покладалось на низку головних управлінь Червоної армії – артилерійське, інженерне, зв'язку, інтендантське. Тоді лише УШПД мав отримати чотири тисячі ППШ,

стільки ж карабінів, 500 снайперських гвинтівок, 175 різних кулеметів, 250 мінометів (50-мм), 15 гармат (45-мм), 150 протитанкових рушниць, понад 60 тис. гранат, 15 тис. різноманітних мін, понад мільйон патронів (Чайковський, А.С. 1994, с. 121). Однак, враховуючи партизанські сили України і їх резерви, озброєння було далеким від потрібного. Виникла серйозна перешкода і у доставці вантажів. На їх транспортування (відстань 700–1000 км) передбачалося задіяти авіацію далекої дії (далі – АДД). Прохання Т. Строкача про бажане результату не дали. Генерал-лейтенант А. Голованов (командувач) відповів: «Літаків для постійної роботи за вашими заявками штаб АДД виділити не може, бо вони виконують бойову роботу як бомбардувальники. Щоб надати вам відповідну їх кількість, необхідно наказ ставки ВГК. Окремі епізодичні вильоти АДД може здійснити лише за попередньою домовленістю під час найменшого бойового навантаження» (Пономаренко, П.К. 1982, с. 252). Коли ж начальник УШПР став наполягати, Голованов звернувся до ЦШПР, вимагаючи «закликати до порядку майора державної безпеки Строкача, який надокучив йому своїм канюченням» (Чайковський, А.С. 1994, с. 121).

Надскладна ситуація з доставкою партизанських вантажів невирішеною залишалась довго. Позитив намітився лише у 1943 р., остаточно закріпившись у наступному. Було збільшено кількість фронтових бомбардувальників, нарощено парк транспортної авіації, літаків У-2, ПР-5 і ПС-84, із вантажністю від 300 до 1500 кг. Поліпшилися і матеріально-технічні можливості радянського тилу, насамперед, щодо виробництва озброєння*. Звузився і партизанський фронт, відповідно у рази скоротилася відстань до його формувань.

У виграшному становищі перебували партизани Білорусі. Земляцькі почуття П. Пономаренка нерідко заважали однаковою мірою оцінити те, що відбувалося у межах усїєї окупованої території, зокрема щодо постачання зброї, вибухівки, спорядження тощо. Багато у чому цим пояснюється факт того, що у 1942–1944 рр. озброєння у білорусів (залежно від виду) на 5–20 % скла-

* На початок 1943 р. (порівняно з 1941 р.) виробництво літаків зросло у 3,3 рази, танків, артилерійських систем, кулеметів – 2 рази, мінометів – 5 разів, гвинтівок – на 55 %, боєприпасів – у 13 разів (Вознесенський, Н.А. 1948, с. 36, 83–84). У подальшому обсяги військової промисловості лише збільшувалися.

дали трофеї, решта надходила з «Великої землі». Натомість українські партизанські формування на 65–70 % задовольнялись добутиим у бою (Чайковський, А.С. 1994, с. 108).

Посилення керівництва партизанським рухом, покращення з'єднань, загонів і груп матеріально-технічним і бойовим забезпеченням, зростання майстерності командних і спеціальних кадрів, інші фактори* сприяли удосконаленню тактики «малої війни», використанню специфічних, не бачених до цього форм та методів. Набувши з часом притаманних їй характерних рис і особливостей, боротьба у тилу ворога стала помітно відрізнятися від тактичних партизанських прийомів першого року війни. Їх дії багато у чому стали опиратися на творчий пошук, винахідливість, використання несподіваних для противника прийомів і хитрощів*. Задіювали їх у всіх видах партизанської діяльності – бойовій, диверсійній, розвідувальній, пропагандистській. Серед форм – одноосібні (за участю окремих загонів і груп), спільні (з'єднань, полків, бригад) за єдиним оперативно-тактичним (стратегічним) задумом і планом бойові дивер-

* Крім названих, на розвиток форм і способів партизанської боротьби впливали: оперативно-стратегічна обстановка на лінії фронту; віддаленість партизанських сил від фронтових подій; умови місцевості, наявність лісів, озер, боліт, інших важкодоступних ділянок; пори року тощо. Вибір тих чи інших тактичних прийомів обумовлювався характером завдань, що поставали перед партизанами; рівнем воєнного мистецтва їх командування, бойової підготовки та майстерності особового складу формувань; наявністю належного озброєння тощо. Важливе значення мав і факт насиченості районів партизанських дій ворожими військами та їх спецслужбами.

** У донесенні розвідвідділу штабу оперативного тилового району групи армій «Південь» (1942 р.) повідомлялося: «При наближенні російських розвідувальних літаків бандити виставляють полотнища з парашутів. Послугуються такими умовними знаками: «квадрат» – штаб корпусу, літера «Г» – пальне, «Д» – штаб дивізії, «П» – полку, «Н» – диверсійно-розвідувальна група, «ХІ» – необхідні боеприпаси і продовольство, «НХ» – завдання виконано, «НР» – потрібна рація тощо (Чайковський, А.С. 1994, с. 158). У разі відсутності технічних засобів оперативну інформацію партизани передавали так: на «бриючому» польоті літак захоплював спеціальним гаком донесення, почеплене на шнурі, натягнутому між двома деревами.

сійні, розвідувальні, пропагандистські операції у межах тих чи інших окупованих регіонів, оперативних тилових районів армій і угруповань противника; рейди тощо.

Якщо у 1941 р. бойові сутички з противником нерідко відбувалися спонтанно, переважно «дрібними уколами», триманням його у напрузі та очікуванні несподіваного нападу за участю невеликих загонів і груп, а диверсійні операції проводилися залежно від матеріально-технічних можливостей, то зі зростанням партизанських сил, їх бойової майстерності та якості озброєння стали проводитися не лише оборонні, а й наступальні бої. При виконанні завдань партизани дотримувалися принципу – не втягуватися у довготривалі зіткнення, вирішувати їх раптовими і потужними ударами. Досвід «малої війни» засвідчив: серед різноманіття її способів і прийомів, найбільш успішними є напади, засідки, диверсії і рейди. При безпосередньому бойовому контакті з ворогом – активна оборона з використанням контра-так. Особливо ефективними вважалися несподівані напади. Після ретельної розвідки* їх зазвичай проводили у момент найменшої готовності противника до спротиву – пізно ввечері, вночі або на світанку. Бралися до уваги і сприятливі погодні умови – літня спека, сильний вітер, дощ, сніг,

* В інформаційному збірнику «Відомості про партизанську війну» (1943 р.) у розділі «Досвід боротьби із партизанськими бандами» (розглядалися удари партизанів по залізничних об'єктах, зокрема станціях) зазначалося: «Нападам передують розвідка, що зобов'язується: виявити наявність непомітних підходів до об'єкта; чисельність станційної охорони; розташування казарм; місця знаходження караулів і постів, пунктів зв'язку, важливих станційних споруд (перевідних стрілочних рейкових механізмів, водонапірних башт, локомотивних депо, електростанцій, станційних майстерень тощо). Із дотриманням суворої утаємниченості напади ретельно готуються, проводяться раптово і рішуче...» (ЦДА-ВО України. Ф. КМФ-8. Бойові донесення. Оп. 2. Спр. 91. Матеріали ОКХ. Арк. 2–3). Опіраючись на розвіддані, наводилась також ймовірна структура партизанських сил, що могли бути задіяні в операції, їх завдання та бойові порядки: передова група – нейтралізує охорону, порушує радіозв'язок; бойова – проводить мінування й підриви; група прикриття; резерв. Загалом, за роки війни лише на західному стратегічному напрямку партизани завдали ударів по 226 залізничних вузлах та станціях (Пономаренко, П.К. 1982, с. 213).

мороз. Приховано зайнявши вихідний рубіж, завдавши раптового вогневого і диверсійного ударів, задіявши сили прикриття, маскування і маневреність, партизани, як правило, відходили у протилежний бік від місця основного дислокування.

Зміцнившись організаційно, посилившись кадровим складом, одержавши матеріально-технічне забезпечення, поклавши в основу діяльності «стратегію непрямих дій», з весни 1943 р. партизанські сили здатні були вести «малу війну» не лише на тактичному, а й оперативно-тактичному рівнях*. Основу партизанської боротьби складала масовість, організованість та вмотивованість особового складу формувань, набутий бойовий досвід. Розпочалося й оперативно-стратегічне їх застосування радянським командуванням у всіх видах партизанських дій. Найбільш поширеним із них стали: нанесення ударів по гарнізонах, частинах і підрозділах ворога, його логістичних шляхах; звільнення та утримання партизанських країв та зон; глибинні рейди по ворожих тилах; захоплення переправ і ділянок, зручних для форсування водних перешкод; проведення спільних із діючою армією наступальних бойових і диверсійних операцій**, ведення у її інтересах розвід-

* 8 липня 1943 р. ОКВ оприлюднив доповідь про антипартизанську боротьбу у квітні–червні. Зазначалося: «Діяльність банд на усьому східному просторі за цей період лише посилилась... наші заходи, незважаючи на введення великих сил (зокрема, у південній частині району групи армій «Центр» відтермінуванням операції «Цитадель»), бажаного результату не принесли» (Проєктор, Д.М. 1972, с. 629).

** Якщо у травні 1943 року, – зазначало відомство Гелена, – допомога партизанів Червоної армії обмежувалися, власне кажучи, концентрованими ударами... по шляхах сполучення та стеженням за переміщенням наших військ... і ще не використовувалися великі партизанські з'єднання... для посередньої підтримки фронтових операцій, то з часом, зі зростанням воєнного значення партизанів така можливість не виключається». У період битви за Дніпро лише українські партизани захопили і передали військам Воронежського і Центрального фронтів 25 найзручніших ділянок переправ (12 на Дніпрі, 10 – Прип'яті, 3 – Десні), забезпечивши таким чином форсування водних перешкод з ходу. За дорученням командування Червоної армії і за власної ініціативи, визволили 45 міст, залізничних станцій і великих населених пунктів (Чайковський, А.С. 1994, с. 181).

ки; перенесення ударів у кордони європейських країн.

Прикладом є дії партизанів весною 1944 року. Будучи до цього активними у порушенні залізничного сполучення у смузї оборони групи армій «Центр», їх удари раптово припинилися. Сталося наступне: по формі лінія фронту нагадувала «знак питання», з більшою його верхньою частиною. У ворога домінувала думка щодо наступу противника на південному напрямку. За умов, коли німецьке армійське угруповання почало передислокацію оперативних резервів із півночі на південь (задіявши єдину у його розпорядженні залізницю від Орші через Мінськ на Брест), партизани, які перед цим завдавали по ній удари, перешкоджати не стали. Надійшов наказ – не чинити жодних перепон. Щойно прибули ворожі резерви, радянські війська розпочали наступ на півночі. Після спроби перекинути підкріплення, партизани розгорнули масштабні диверсії. Рух залізницею майже повністю припинився. На переконання німецьких і англійських істориків, не отримавши підкріплення, група армій «Центр» зазнала нищівної поразки (Соболев, И. Н. (ред.). 1957, с. 412–413; Диксон, Ч. & Гейльбрун, О. 1957, с. 125–126).

Особливе місце у партизанській боротьбі, насамперед на логістичних шляхах, займали диверсії. Не вступаючи у відкриті зіткнення, діяли невеликі, добре навчені й досвідчені диверсійно-розвідувальні групи. Діапазон їх операцій сягав десятки, а нерідко й сотні кілометрів. Головне спрямування диверсійної діяльності полягало у порушенні роботи ворожого тилу. Основною ціллю ударів стали залізничні комунікації, їх інфраструктура, транспортні засоби. Зокрема, диверсії на залізницях завдавали противнику тяжких втрат у живій силі і бойовій техніці, знижували їх пропускі можливості, відволікали для охорони людські й матеріальні ресурси*. У телеграмі (03.09.1943) «Зведені дані про напади банд у період з 1 по 31 серпня 1943 року» начальника транспортної служби групи армій «Південь» полковника генштабу Ганберга на адресу оперативного відділу штабу командувача оперативним тиловим районом армійського угру-

* За даними німецького історика Г. Кюнріха, у 1941–1944 рр. проти радянських партизанів гітлерівське воєнне командування і керівництво СС задіяли 25 дивізій вермахту, понад 327 тис. військ СС, поліції і жандармерії, близько 500 тис. колабораціоністів (Проєктор, Д.М. 1972, с. 634).

повання зазначалося: «Магістраль Брест-Здолбунів-Козятин-Фастів-Знам'янка – 226 нападів, фронтові дороги виведені з ладу на 1 034, тилові – на 1 109 годин... Перегони Ковель-Сарни-Коростень – 99 нападів – 1 160 годин; Коростень-Київ – 54 напади, фронтові дороги блоковано на 346 годин, тилові – 344 години; Шепетівка-Житомир-Фастів – 68 нападів – 779 годин. Завдаючи великої шкоди, діяльність бандитів помітно впливає на рух потягів в обох напрямках. Останнім часом це явище поширюється на схід, на важливу ділянку Кіровка-Знам'янка. Посилення її охорони бажаного результату не дає... 02.09.1943 Для забезпечення залізниць 765-а польова комендатура залучила роту зі 100 осіб польової жандармерії Кобеляк. Зателефонував начальник розвідвідділу групи армій і наказав негайно направити їх для участі в операції проти банд. На заяву полковника генштабу Гільхаузена про загрозу нових нападів, відповів – із цим варто покійно змиритися»³.

З кінця 1942 р. війна на ворожих магістралях велась безперервно, особливо у період підготовки та проведення радянськими військами наступальних стратегічних операцій. Так, лише у 1943 р. кількість диверсійних операцій зросла у рази, партизани підірвали майже 50 тис. рейок, 224 мости, 3 211 потягів, із них 1 454 зазнали непоправної шкоди (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 303). Відчутних втрат було завдано і засобам зв'язку. Узагальнені дані за 1941–1944 рр. свідчать про 15 тис. км знищених телефонно-телеграфних ліній ворога (Пономаренко, П.К. 1982, с. 338).

Із часом диверсії на комунікаціях посіли центральне місце у партизанській практиці. У ході їх проведення удосконалювалась їх тактика, відповідно воєнне мистецтво партизанської боротьби. Почавши із порушення залізничних насипів, розширення колій, розведення рейок, розкидання на автошляхах металевих колючок, облаштування завалів, водних ям, із часом партизани перейшли до виплавки у «чортових кухнях» зі снарядів і мін толу, використання його і протитанкових мін (із «запалами» у вигляді ручних гранат на відстані 100–150 м), задявши для цього «вудки» із німецького телефонного кабелю. Роль і значення диверсій суттєво зросли з кінця 1942 р., коли із радянського тилу почала надходити сучасна підризна техніка – годинникові, магнітні міни упо-

вільненої дії із електричними і хімічними запалювачами, спеціальні вибухові пристрої*.

Віднайшлося місце їх поєднанню з нападами та засідками, послідовними вогневими ударами. Останні стали специфічним тактичним прийомом, переважно на противника під час руху – автогужові і маршові колони, невеликі підрозділи, важливі рухомі об'єкти, зокрема і підірвані вже ешелони. При проведенні таких операцій бойові порядки одного–двох загонів включали ударні групи, прикриття і резерв. Основна роль відводилася першим, яким належало досягти запланованого успіху. Завдання других полягало у затриманні (знищенні) противника, що рухався на допомогу тим, хто піддавався нападу. Резерву належало прикрити відхід основних сил.

У заключний воєнний період диверсії стали важливим визначальним фактором партизанської боротьби. Їх використання у небачених у воєнній історії масштабах стали важливим і багато у чому незаперечним стратегічним резервом Червоної армії на шляху до перемоги. «Статистика, – зазначав англійський історик Б. Хольмстон, – довела перевагу радянської мінної техніки. Цифри, страшні цифри втрат, є історичним свідченням бойових успіхів партизанів на мінному терені... Міни стали вирішальною тактичною зброєю “малої війни”» (Герасимов, О. І. (ред.). 2000, с. 380).

Однією з вершин партизанського воєнного мистецтва стали рейди, що поєднали усі відомі до цього тактичні способи і прийоми «малої війни», починаючи з розвідки, засідок, нападів, диверсій, закінчуючи оборонними і наступальними боями. Розпочавши у 1941 р. із діяльності у ворожих тилах невеликих рухомих груп, із часом рейди партизанських формувань стали звичною формою протистояння ворогу. У 1942–1944 рр. за завданнями штабів партизанського руху у них взяли участь понад 100 загонів і з'єднань. Лише українські партизани здійснили 19 цільових рейдів, подолавши загалом 52 тис. км. Найбільш відомі з них «Степовий» (на чолі з М. Наумовим) і «Карпатський» (С. Ковпаком). Оцінюючи результати останнього, угорський історик Є. Гажі

* Найбільш значущу диверсію на наземному транспорті (липень 1943 р.) проведено на станції Осиповичі. За допомогою двох магнітних мін було підірвано ворожий ешелон, знищено п'ять паровозів, 33 цистерни із паливом, іншими матеріалами, 65 вагонів із боєприпасами, 12 – із продовольством, п'ять танків «Тигр», безліч іншої бойової техніки (Боярский, В.И. 2001, с. 214).

³ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Бойові донесення. Оп. 2. Спр. 224. Журнал бойових дій групи армій «Південь». Арк. 9, 14.

писав: «Загін Ковпака був тією невеличкою ключкою, яка боляче колола нацистську імперію у найбільш уразливе місце. І цього було досить для того, щоб завойовники не могли зручно розсістись біля накритого столу України» (Герасимов, О. І. (ред.). 2000, с. 284).

Рейдовий партизанський досвід знайшов застосування у 1944 р. у Польщі та Чехословаччині. Тут діяли понад 40 радянських партизанських з'єднань і загонів, десятки організаторських груп (Козлов, М.М. (гл. ред.). 1985, с. 529, 532).

Зростання тактичного і оперативного рівня партизанів не залишилося поза увагою противника. Якщо у німецьких документах першого року війни згадувалося лише про їх уміння маскуватися, наносити несподівані удари, мужність, героїзм тощо, то з часом з'явилося: «Партизанські загони очолюють досвідчені командири, вони добре озброєні і керуються з центру, що знаходиться на неокупованій території. У більшості випадків з ними налагоджено радіозв'язок. Загони складаються з розвідувальних, бойових і диверсійних груп»⁴.

У доповідній у штаб командувача оперативним тиловим районом «Південь» (1942 р.) начальник таємної польової поліції писав: «Підпустивши наші бойові порядки на близьку відстань (у районі Сновська. – *Авт.*), бандити несподівано відкрили вогонь із різних боків, чим пояснюється велике число вбитих і поранених... Їх вогневі точки були розташовані таким чином, щоб уникнути непрострілюваних зон. Для цього дерева і кущі у багатьох місцях було вирубано». В іншому документі (1943 р.) командувач охоронними військами оперативного тилу групи армій «Б» генерал піхоти Еріх Фрідеріці констатував: «Банди дуже рухливі, появляються і тут же зникають. Під час переслідування діляться на дрібні групи, щоб швидко зібратись в обумовленому місці з метою подальших нападів. Ніч – їх захист і спосіб маскування. Через таку тактику знищення банд є надзвичайно проблематичним. Подолання цих труднощів вимагає від командирів і особового складу великого натхнення та відваги».

Не забарилося у ворога й розуміння про оперативно-стратегічне використання радянським військовим командуванням партизанських сил. «Дедалі більше підтверджується той факт, – зазначив згодом генерал, – що діяльність банд

в оперативному тилу не є їх випадковою ініціативою з метою збагачення, а керується централізовано інстанціями з Москви, і представляє собою один із напрямів більшовицьких воєнних дій проти рейху»⁵.

Резюмував ситуацію Гітлер, завізуючи 27 квітня 1943 р. наказ ОКВ №14. «Партизанська боротьба, яку ведуть росіяни, – зазначалося в ньому, – стає дедалі більш активною. У якості командирів бандитських формувань виступають генерали, з бандами встановлено постійний кур'єрський і радіозв'язок, налагоджено їх забезпечення, навіть відправка бандитів повітрям у відпустки. В оперативних тилових районах сухопутних сил їх нараховується близько 80 тисяч, не рахуючи чисельні банди, що діють у підлеглих районах командувачів військ на Україні і Прибалтиці (маються на увазі рейхкомісаріати «Україна» і «Остланд». – *Авт.*). Останнім часом бандити завдали значної шкоди залізничному транспорту і сільському господарству, блокували сплав лісу на річках ...

Наказую: боротьбу з бандами необхідно розглядати як вид бойових дій на фронті. Керувати нею, розробляти проти них бойові операції зобов'язані оперативні відділи штабів армій і груп армій. Ця боротьба має вестись безперервно...»⁶,*.

Оперативно-стратегічного значення в інтересах Червоної армії набула розвідувальна діяльність партизанських сил. «У воєнній історії, – зазначив професор Н. Азяський, – не спостерігалось прикладів такого широкого цілеспрямованого і організованого використання партизанів з метою вирішення завдань для потреб регулярних військ. Прикметно, що з кожним наступним воєнним роком відчувалось підвищення зацікавленості радянського військового командування у результатах партизанської розвідки» (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 307). Упродовж 9 місяців (травень 1943 – січень 1944 рр.) лише із ЦШПД до розвідвідділів оперативних управ-

⁵ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Журнал бойових дій. Оп. 2. Спр. 174. Арк. 18; Спр. 185. Арк. 2, 11.

⁶ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Журнал бойових дій. Оп. 2. Спр. 217. Накази ОКВ. Арк. 20–21.

* У наказі (п. 11), зокрема, зазначалося: «Генеральний штаб ОКХ буде регулярно видавати збірник «Свідчення про партизанську війну», в якому будуть відображені документи, що розкривають діяльність бандитів, способи добування про них інформації».

⁴ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Журнал бойових дій. Оп. 2. Спр. 149. Спр. 135. Арк. 40-41; Спр. 149. Арк. 222.

ліль НКО і НКВС надійшло понад 9 150 таємних і надтаємних розвіданих (Золотарев, В. А. (ред.). 2001, с. 311). Важлива інформація надходила до них і з інших штабів, нерідко безпосередньо з ворожого тилу.

На завершальному етапі війни розвідувальна і агентурно-оперативна робота у тилу ворога за участю партизанів і підпільників лише посилювалася. Їх розвідка, а з часом і контррозвідка набули організованості й системності, а головне, результативності. Опрацьовані належним чином добути матеріали знаходили використання не лише у генштабі Червоної армії, НКВС і НКДБ, а й безпосередньо Ставці ВГК.

«Радянські партизани, – констатували автори праці “Комуністичні партизанські рухи”, – виконували два різних завдання: з одного боку вели бойові дії, з іншого – проводили розвідку. На характер обох своєрідний відбиток справив той факт, що діяли партизани “по той бік фронту”, тобто на території противника. Їх бойові підрозділи виконували роль ар’єргардів Червоної армії тоді, коли вона відступала, і її передових загонів, коли наступала, будучи її своєрідними допоміжними частинами. У якості розвідників партизани представляли собою спеціальну філію радянської агентурної розвідки за кордоном» (Диксон, Ч. & Гейльбрун, О. 1957, с. 235).

Висновки. Партизанській боротьбі 1941–1945 рр. на окупованій території СРСР притаманні кілька етапів. Окрім трагічного за своєю суттю передвоєнного, перший із них прийшовся на другу половину 1941 р. – осінь 1942 року. Тоді відбувся пошук найбільш ефективних організаційно-бойових форм та способів протистояння ворогу, утвердження керівних партизанських центрів, напрацювання тактики партизанських дій.

Другий хронологічно охопив кінець 1942 р. – перші півроку 1943 року. Було визначено роль і місце партизанського руху у державній військовій доктрині, розпочалося централізоване забезпечення партизанів матеріально-технічними і бойовими засобами, започатковано планування та проведення за їх участю тактичних й оперативно-тактичних операцій.

Розпочавшись у ході третього року війни, заключний етап завершився з її закінченням. Досягнувши піку розвитку, одночасно вершини військового мистецтва, партизанська боротьба стала важливою складовою на шляху до перемоги. Окрім активної участі партизанських формувань у бойових діях на окупованій радянській терито-

рії, багато з них продовжили боротьбу далеко за її межами.

Визначальними факторами успіху партизанів у протистоянні з ворогом стали їх тактика й оперативне мистецтво. Розвиток і удосконалення партизанської боротьби супроводжувалося притаманними лише їй рисами. Головна з них – опора на суспільно-політичний лад, армійську воєнну організацію, світовий і вітчизняний досвід застосування «стратегії непрямих дій», участь усіх елементів державного механізму у всіх їх проявах. Помітний внесок у розгортання «малої війни» зробило і стихійне партизанство. Увесь процес відбувався важко, шляхом проб і помилок. Як результат, завдання, що ставилися партизанам, не завжди виконувалися, особливо у 1941–1942 роках.

Зростанню і зміцненню партизанського руху сприяв патріотизм, високий моральний дух особового складу формувань. На початковому етапі його становлення головна роль належала групі патріотично налаштованих осіб, із часом основним ядром партизанських сил, водночас важливою матеріальною основою «малої війни», виступила більшість її учасників. Особливо помітно даний фактор проявився після поразок німецьких військ і їх союзників у зимовій кампанії 1941–1942 рр. у районі Сталінграда та Курській дузі. Кількість бажаючих вступити у партизанські ряди збільшилася у рази. В окремих окупованих регіонах вона сягала 10–15 % від кількості населення. Адекватно зростала активність та результативність партизанських ударів. У свою чергу, негативної трансформації зазнавав морально-психологічний стан військ противника.

На стан та рівень військового мистецтва партизанської боротьби впливали багато чинників. Серед них: поява та становлення її керівних органів; професійний рівень командно-політичного складу і партизанських фахівців; наявність бойових засобів, покращення їх тактико-технічних можливостей; налагодження радіозв’язку і авіаперевазень із «Великої землі» тощо. Поліпшення усіх цих складових спонукало до розроблення і запровадження у практику діяльності партизанських сил нових форм і способів бойових та диверсійно-розвідувальних дій, ширшого використання наявних людських можливостей та їх резервів. Важливим фактором стало вирішення побутових партизанських проблем, насамперед питань медичного і санітарно-гігієнічного забезпечення.

Рівень й ефективність партизанської боротьби, відповідно її військового мистецтва, прояв знайшов

і у системному удосконаленні під час війни партизанської тактики, відмові від шаблону й догматизму з опорою на набутий досвід та пошук нових форм і способів бойових, диверсійних розвідувальних й пропагандистських дій. Їх вибір залежав від конкретної ситуації та оперативної обстановки. Проаналізувавши сукупність усіх факторів – воєнно-політичних, економічних, соціальних, природних, стан та можливості партизанських сил, за завданням командування Червоної армії центри по керівництву партизанським рухом розпочали планування та проведення в інтересах діючої армії не лише тактичних і оперативно-тактичних, а й стратегічних операцій, що не раз стали запорукою успіху радянських військ на фронті.

Водночас, наявність у практиці партизанського руху особливостей негативного характеру (нерозуміння і несприйняття окремими організаторами і керівниками природи протистояння ворогу методами «малої війни», несистемність та волюнтаристський підхід щодо прийняття життєво важливих для партизанів рішень, присутність людського фактору, суб'єктивної повоєнної оцінки рівня та значущості партизанської боротьби тощо) не дає змоги однозначно оцінити ефективність та результативність партизанського воєнного мистецтва. «Ми, – визнав у свій час один із організаторів “малої війни” І. Старінов, – використали далеко не всю могутність партизанських сил» (Боярский, В.И. 2001, с. 235).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бабко, Ю.В., Немятій, В.Н., Григорович, Д.Ф. & Жученко, И. Я. (1985). *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. Партизанская борьба* (в 2 кн. Кн. 2). Киев: Наукова думка, 432 с.
- Бажан, О. В., Кентій, А. В., Лозицький, В. С. & Ткач, О.С. (авт.-упоряд.). (2001). *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.)*. Київ : Парламентське вид-во, 319 с.
- Боярский, В.И. (2001). *Партизаны и армия: история утерянных возможностей*. Минск: Харвест; М.: АСТ, 304 с.
- Верт, А. (1967). *Россия в войне 1941–1945*: пер. с англ. и вступ. статья Е. А. Болтина. М.: Прогресс, 774 с.
- Гальдер, Ф. (1971). *Военный дневник* (в 2 кн. Т. 3). Кн. 1: перевод с немецкого И. Глаголева. М.: Воениздат, 406 с.
- Герасимов, О.І. (ред.). (2000). *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945*. Київ: Книга Пам'яті України, 944 с.
- Гудериан, Г. (1957). *Танки – вперед*: пер. с нем. М.: Военное изд-во Министерства обороны Союза ССР, 260 с.
- Диксон, Ч. & Гейльбрун, О. (1957). *Коммунистические партизанские движения* (под ред. А. А. Прохорова). М. : Иностран. лит., 292 с.
- Золотарев, В. А. (ред.). (2001). *Партизанское движение. (По опыту Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.)*. Жуковский; М.: Кучково поле, 464 с.
- Козлов, М.М. (гл. ред.). (1985). *Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия*. М.: Сов. энциклопедия, 832 с.
- Комаров, И. И. (сост.). (2004). *Солдат столетия*. М.: Карапуз, 224 с.
- Пономаренко, П. К. (1982). *Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941–1945 гг.* М.: Наука, 426 с.
- Попов, А. Ю. (2003). *НКВД и партизанское движение*. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 283 с.
- Прозектор, Д. М. (1972). *Агрессия и катастрофа: Высшее военное руководство фашистской Германии во Второй мировой войне. 1939–1945*. М.: Наука, 768 с.
- Соболев, И.Н. (ред.). (1957). *Итоги Второй мировой войны*: пер. с нем. Л. К. Комоловой. М. : Иностран. лит., 640 с.
- Старинов, И. Г. (1999). *Мины замедленного действия*. М.: Вымпел, 268 с.
- Судоплатов, П. А. (2001). *Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год*. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 382 с.
- Филимонов, А.А. (гл. ред.). (1983). *Партизанские формирования в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945*. Минск: Беларусь, 386 с.

Чайковский, А. С. (1990). *За нами Большая земля: помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины, 1941–1944 гг.* Київ: Вьща школа, 343 с.

Чайковский, А. С. (1994). *Невідомі війна: (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика).* Київ: Україна, 255 с.

REFERENCES

Babko Yu.V., Nemyatiy, V.N., Grigorovich, D.F. & Zhuchenko, I.Ya. (1985). *Narodnaya voina v tylu fashystskikh okkupantov na Ukraine. 1941–1944. Partizanskaia borba* [People's war in the rear of the fascist occupiers in Ukraine. 1941–1944. Partisan struggle] (v 2 kn. Kn. 2). Kiev : Naukova dumka, 432 s. [in Russian].

Bazhan, O. V., Kentii A. V., Lozytskyi V. S. & Tkach, O. S. (auth.- comps.). (2001). *Ukraina partyzanska. Partizanski formuvannia ta orhany kerivnytstva nymy (1941–1945 rr.)* [Ukraine is partisan. Guerrilla formations and their management bodies (1941–1945)]. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 319 s. [in Ukrainian].

Boyarskii, V.I. (2003). *Partizany i armiya: istoriya uteriannykh vozmozhnostei* [Partisans and the Army: Stories of Lost Opportunities]. Minsk: Kharvest; M.: AST, 304 s. [in Russian].

Chaikovskii, A. S. (1990). *Za nami Bolshaya zemlya: pomoshch sovetskogo tyla v organizatsii narodnoy borby protiv fashistskikh zakhvatchikov na vremennno okkupirovannoy territorii Ukrainy, 1941–1944 gg.* [The mainland is behind us: assistance from the Soviet rear in organizing the people's struggle against the fascist invaders in the temporarily occupied territory of Ukraine, 1941–1944]. Kyiv: Vyshcha shkola, 343 s. [in Russian].

Chaikovskiy, A. S. (1994). *Nevidoma viyna: (Partizanskyi rukh v Ukraini 1941–1944 rr. movoyu dokumentiv, ochima istoryka)* [Unknown war: (Partisan movement in Ukraine 1941–1944 in the language of documents, through the eyes of a historian)]. Kyiv: Ukraina, 255 s. [in Ukrainian].

Dikson, Ch. & Geilbrun, O. (1957). *Kommunisticheskie partizanskie dvizheniya* [Communist Guerrilla Movements]. (Red. A. A. Prokhorov). M.: Inostr. lit., 292 s. [in Russian].

Filimonov, A.A. (ed.). (1983). *Partizanskie formirovaniya v Belorussii v gody Velikoy Otechestvennoy voiny. 1941–1945* [Partisan formations in Belarus during the Great Patriotic War. 1941–1945]. Minsk : Belarus, 386 s. [in Russian].

Galder, F. (1971). *Voennyi dnevniki* [War diary] (v 2 kn. T. 1). Kn. 1: per. s nem. (I. Glagolev, Trans.). M.: Voenizdat, 406 s. [in Russian].

Guderian, G. (1957). *Tanki – vpered* [Tanks forward]: per. s nem. M.: Voennoe izd-vo Ministerstva oborony Soyuzov SSR, 260 s. [in Russian].

Herasymov, O.I. (red.). (2000). *Bezsmertia. Knyha Pamiati Ukrainy. 1941–1945* [Immortality. Memorial book of Ukraine. 1941–1945]. Kyiv : Knyha Pamiati Ukrainy, 944 s. [in Ukrainian].

Komarov, I.I. (comps.). (2004). *Soldat stoletia* [Soldier of the century.]. M.: Karapuz, 224 s. [in Russian].

Kozlov, M.M. (ed.) (1985). *Velikaya Otechestvennaia voina 1941–1945: entsiklopediya* [The Great Patriotic War 1941–1945: encyclopedia]. M.: Sov. entsiklopediya, 832 s. [in Russian].

Ponomarenko, P.K. (1982). *Vsenarodnaia borba v tylu nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov 1941–1945 gg.* [The nationwide struggle in the rear of the Nazi invaders 1941–1945]. M.: Nauka, 426 s. [in Russian].

Popov, A.Yu. (2003). *NKVD i partizanskoe dvizhenie* [NKVD and the partisan movement]. M.: OLMA-PRESS, 283 s. [in Russian].

Proektor, D.M. (1972). *Agressia i katastrofa: Vysshee voennoe rukovodstvo fashistskoy Germanii vo Vtoroy mirovoy voine. 1939–1945.* [Aggression and Catastrophe: Senior Military Leadership of Nazi Germany in World War II. 1939–1945]. M.: Nauka, 768 s. [in Russian].

Sobolev, I.N. (ed.). (1957). *Itogi Vtoroi mirovoi voiny* [Results of the Second World War]: per. s nem. (L. K. Komolova, Trans). M.: Inostr. lit., 640 s. [in Russian].

Starinov, I.G. (1999). *Miny zamedlennogo deistviia* [Time bombs]. M.: Vympel, 268 s. [in Russian].

Sudoplatov, P.A. (2001). *Raznyie dni tainoy voiny i diplomatii. 1941 god* [Different days of secret war and diplomacy. 1941]. M.: OLMA-PRESS, 382 s. [in Russian].

Vert, A. (1967). *Rossiia v voine 1941–1945* [Russia in the War of 1941–1945]: per. s angl. (Ye. A. Boltin, Trans). M.: Progress, 774 s. [in Russian].

Zolotarev, V.A. (ed.). (2002). *Partizanskoe dvizhenie. (Po opytu Velikoy Otechestvennoy voiny 1941–1945 gg.)* [Partisan movement. (Based on the experience of the Great Patriotic War of 1941–1945)]. Zhukovskii ; M.: Kuchkovo pole, 464 s. [in Russian].

Anatolii CHAIKOVSKIY

Doctor of Historical Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3360-6311>
E-mail: Vogen.ict@ukr.net

Vasyl OSODLO

Doctor of Psychological Sciences, Professor
The National Defence University of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2893-4721>
E-mail: v.osyodlo@gmail.com

THE MILITARY ART OF PARTISAN STRUGGLE

The Second World War was one of the few wars in the history of human civilization where the partisan struggle behind enemy lines played a strategic role. Starting in the European countries occupied by the Wehrmacht and its allies, the partisan movement reached its peak in 1941–1945. However, as the first months of the German-Soviet war showed, the party-Soviet and military organs were essentially unprepared for organizing a large-scale and effective resistance movement in the occupied territories. This was despite the significant pre-war efforts to prepare for a “small war”. These efforts were halted for subjective reasons, and the organizers, leaders, and even ordinary participants were subjected to harsh repressions as “enemies of the people”.

The armed resistance had to be initiated under extreme conditions as the enemy rapidly advanced deep into the country. Under such circumstances, the challenges in forming partisan forces, arming them, and providing logistical support were exacerbated by issues of centralized leadership, aid from the mainland, lack of experience with “indirect action methods”, and unresolved logistical problems. These issues were often compounded by the so-called human factor.

The growth of the resistance movement occurred at the end of 1942 and later. Its organizational foundations, types, forms, and methods of combat and sabotage-reconnaissance operations, partisan formation tactics, and strategic use improved. As a result, the military art of partisan warfare evolved, becoming a significant component in the victory over the enemy.

Keywords: *partisans, the Resistance movement, types, forms, methods of partisan struggle, tactics, strategy, operational-strategic use of partisan forces.*